

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Те, що сталінську довіру відновлено, в січні 1948 р. виразно засвідчив В. М. Молотов, котрий прибув на святкування 30-річчя УРСР. Виступаючи на Засіданні Верховної Ради УРСР, він підкреслив, що «Радянська Україна стоїть у перших рядах серед радянських республік нашої Батьківщини»¹. В свою чергу, М. С. Хрущов зазначав, що «досягнуті успіхи стали можливими лише завдяки повсякденному керівництву і допомозі Центрального Комітету нашої партії і творців більшовицької партії і радянської держави — Леніна і Сталіна», а також вказував на те, що «дружба між російським і українським народами повинна зміцнюватись повсякденною нашою працею»².

Коли говорять і пишуть про М. С. Хрущова, то, як правило, акцентують увагу на тих аспектах його діяльності, які були пов'язані з «відлигою», з руйнуванням диктаторського сталінського режиму, спробами зламати тоталітарну систему. Спроби ці, однак, закінчилися невдачею, що значною мірою пояснюється генетичним зв'язком М. С. Хрущова як політичного керівника із структурами, які він хотів реформувати.

Сталінська система була ієрархічною за своєю побудовою, вона визнавала не тільки культ «верховного вождя», а й «культики» відомчих чи регіональних «вождів». За правилами цієї системи і успіхи, і тим більше прорахунки у роботі обов'язково (хоч далеко не завжди об'єктивно) мали персоніфікуватись. Саме у цьому, а також у людських якостях М. С. Хрущова варто шукати витоки того, що, працюючи на Україні, він «не заперечував» тим, хто тією чи іншою мірою намагався відзначити його «особистий внесок» або поряд із заслугами «великого Сталіна» згадував заслуги його «вірному соратника... товариша Хрущова»³. Частіше це відбувалось в останні роки його перебування на Україні. Характерним щодо цього був XVI з'їзд КП(б)У у січні 1949 р., на якому лунали заздоровниці на честь двох осіб — Сталіна і Хрущова.

Неухильно дотримувався М. С. Хрущов і притаманних сталінському режиму силових, командних методів керівництва, про що переконливо засвідчує один із прикладів повоєнного часу. Суть його полягає в тому, що на республіканській нараді передовиків сільського господарства, яка працювала 24—27 лютого 1948 р. в Києві, виступ голови колгоспу ім. Леніна Чемеровецького району Кам'янець-Подільської області Д. В. Бойко був перерваний реплікою М. С. Хрущова: «Тов. Бойко, скільки у вас колгоспників не виробили мінімуму трудоднів?» Голова відповів, що 50 чоловік, з них без поважних причин — 8.

* Продовження. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, 7/8.

¹ Засідання Верховної Ради УРСР. (Третя, ювілейна сесія). 24 січня 1948 р.: Стеног. звіт.— К., 1948.— С. 21.

² Там же.— С. 24, 26.

³ XVI з'їзд КП(б)У. 25—28 січня 1949 р.: Матеріали з'їзду.— К., 1949.— С. 70.

«Що ви гадаєте з ними робити?» — поцікавився Хрущов. «Коли, — каже Д. В. Бойко, — в 1948 році вони не вироблять мінімуму трудоднів, то ми відберемо від них городи і навіть виключимо з членів колгоспу. Коли ж вони надалі будуть працювати як слід, то вони в колгоспі залишаться»⁴.

Запитання Хрущова не були випадковими. 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Поза сумнівом, М. С. Хрущова цікавило, як же саме керівники колгоспів будуть реагувати на цей Указ. А незабаром широко розгорнулась робота по його здійсненню. На колгоспних зборах виносились «громадські вирок» тим, кого кваліфікували як дармоїдів. Їх виселяли, а також обговорювали тих, хто недостатньо активно працював, не виробив мінімуму трудоднів. По відношенню до осіб цієї категорії обмежувались попередженнями. З часу появи Указу і по липень 1950 р. було винесено 11991 «громадський вирок» про виселення селян за межі УРСР⁵.

Виявилися у виконанні цього Указу і хиби: «вирок» виносились стосовно осіб похилого віку, інвалідів Вітчизняної війни, осіб, які не були членами колгоспу — робітників і службовців, котрі жили у сільській місцевості. Нерідко керівники колгоспів намагались використати Указ для зведення особистих рахунків з окремими колгоспниками то-що⁶. Не випадково у 1948—1950 рр. скасовано 2049 вироків, або 17% загальної їх кількості⁷. Можна вважати, що цей Указ був лише однією із ланок у ланцюзі органічно притаманних сталінській системі заходів, спрямованих на вирішення господарських проблем методами, проти яких М. С. Хрущов сам виступить на початку 50-х рр.

Однак тоді, у квітні 1948 р., він ніби діяв сам проти себе. Він пише великого листа Сталіну, в якому розповідає про здійснення Указу на Україні, коротко засуджує перегини і помилки, а завершує листа пропозицією прийняти такий самий Указ стосовно РРФСР та інших союзних республік. «...Повсюдне застосування Указу, — зазначалось у листі, — прискорить зміцнення трудової дисципліни, що забезпечить своєчасне виконання усіх сільськогосподарських робіт, отримання високих врожаїв, підвищення продуктивності тваринництва та більш швидке піднесення усього господарства колгоспів»⁸.

Саме в той час, коли М. С. Хрущов працював на Україні, було започатковано прийняття постанов ЦК КП(б)У з питань ідеологічної роботи. Спрямованість цих документів визначив сам Сталін у своєму виступі на засіданні Оргбюро ЦК ВКП(б) 14 серпня 1946 р. та ідеолог тієї доби А. О. Жданов, котрий 15 серпня на зборах партійного активу і письменників Ленінграду «роз'яснив» постанову ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленінград».

15—17 серпня 1946 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому обговорювалось питання про рішення ЦК ВКП(б) на звіт ЦК КП(б)У про підготовку, добір і розподіл керівних партійних та радянських кадрів в парторганізації України. М. С. Хрущов зробив доповідь, в якій особливу увагу приділив ідеологічним питанням. «Великим недоліком, — підкреслював він, — в справі ідеологічного виховання кадрів є те, що партійні організації на Україні не розгорнули у пресі і в усній пропаганді необхідної роботи по викриттю спроб відродити буржуазно-націоналістичну ідеологію. Партійні організації України недооцінили

⁴ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. — К., 1990. — С. 4.

⁵ Там же. — С. 41.

⁶ Про ці недоліки йшлося у листі виконуючого обов'язки Прокурора УРСР П. Нощенка на ім'я М. С. Хрущова (ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 5177, арк. 19—24).

⁷ Там же.

⁸ Там же.

особливої ваги ідеологічної роботи, не приділяли потрібної уваги доборові та ідейно-політичному вихованню кадрів в галузі науки, літератури, мистецтва.

Внаслідок цього в деяких книгах, журналах, газетних статтях, в усних виступах окремих українських істориків та літераторів є ідеологічні помилки, спостерігаються спроби відродити буржуазно-націоналістичні погляди Грушевського та його «школи». Проте буржуазно-націоналістичні перекирчення не були вчасно розкритиковані і не дістали належної відсічі»⁹.

Виступаючи у обговоренні доповіді М. С. Хрущова, К. З. Литвин акцентував увагу на недоліках в роботі Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, яке, на думку оратора, повинно було повести «рішучу боротьбу за викриття і ліквідацію націоналістичних помилок»¹⁰. К. З. Литвин підкреслював «неблагополуччя серед працівників ідеологічного фронту і насамперед серед істориків, літераторів й письменників»¹¹. Взагалі вже на цьому Пленумі були визначені основні лінії «викривальної» діяльності, що її потім розвинув Л. М. Каганович.

Протягом серпня, вересня і жовтня 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло такі постанови: «Про перекирчення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії Української літератури» (24 серпня 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору «Перець» (19 вересня 1946 р.), «Про журнал «Вітчизна» (1 жовтня 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (20 жовтня 1946 р.).

В цих постановах і тогочасній пресі згадувалось близько сотні імен українських діячів науки і культури. Їх обвинувачували в «буржуазному націоналізмі».

«Це все, — констатує В. Голуб, — відбувалося на тлі величезного неврожаю й голоду на селі. В такій сполучі всі обставини й політична атмосфера нагадували 1933 рік і, безперечно, витворювали страх, напруження й покірність голій силі влади. Але так далеко, як у 1933 році, цього разу не зайшло»¹².

Були також прийняті постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про перевірку виконання Спілкою радянських письменників України рішення ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (7 жовтня 1947 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мураделі» (22 травня 1948 р.).

Властиві цим документам безапеляційність, брутальний схематизм призвели до серйозних перекирчень в оцінках загального стану літератури і мистецтва на Україні. Поява цих постанов зайвий раз засвідчила, що тоталітарна система не може існувати без «підсистеми страху», у тому числі постійно створюваного страху перед «буржуазно-націоналістичною загрозою». Це був яскравий приклад того, як розмитість критеріїв національного і націоналістичного дозволяла у будь-який момент нагнати атмосферу «націоналістичної загрози», підводити під поняття «націоналізм» вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. Роздумуючи саме над цими проблемами, кінорежисер О. П. Довженко, котрого також ще під час війни з фашистською Німеччиною було звинувачено у «націоналізмі»¹³, у липні 1945 р. з боєм занотував у своєму щоденнику: «Товаришу мій Сталін, коли б Ви були

⁹ Рішуче поліпшити добір, розстановку і виховання кадрів // Партробітник України. — 1946. — № 8. — С. 7—8.

¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 727, арк. 109.

¹¹ Там же, арк. 112—113.

¹² Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У. — Мюнхен, 1957. — С. 93.

¹³ Про антиленінські помилки й націоналістичні перекирчення в кінорежисері Довженка «Україна в огні». Виступ Й. В. Сталіна 3 липня 1945 р. // Українська література. — 1990. — № 27.

навіть богом, я й тоді не повірив би Вам, що я націоналіст, якого треба плямувати й тримати в чорній тілі*. Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недобррозичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту,— невже любов до свого народу є націоналізм? Чи націоналізм в непотураних глупоті людей чиновних, холодних діляг, чи в невмінні художника стримати сльози, коли народу боляче...»¹⁴.

Не обминули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ, що відбулася у серпні 1948 р. На цій сесії Т. Д. Лисенко отримав остаточну перемогу над «вейсманістами-морганістами». Жертвами «лисєнківщини» стало чимало відомих радянських вчених-генетиків. На Україні також було звільнено багато науковців, які не підтримували Т. Д. Лисєнка. На їх місце призначались люди, які мали нижчу кваліфікацію, але вели активну боротьбу з «вейсманізмом-морганізмом». Так, зокрема, у Харкові був звільнений завідуючий університетською кафедрою дарвінізму і генетики професор І. М. Поляков, у сільськогосподарському інституті — професор Л. М. Делоне. У Київському університеті були звільнені завідуючий кафедрою дарвінізму професор С. М. Гершензон, завідуючий кафедрою генетики і селекції професор М. М. Гришко та ін.¹⁵

В своїх мемуарах М. С. Хрущов окремо зупиняється на сталінському антисемітизмі: «Великим недоліком Сталіна було неприязне ставлення до єврейської нації. Він як вождь і теоретик у своїх працях й виступах не давав навіть натяку на це... Зовні все виглядало пристойно. Але, коли у своєму колі йому доводилось говорити про якогось єврея, він завжди говорив з підкреслено утрированою вимовою. Так у побуті висловлюються несвідомі, відсталі люди, котрі з презирством ставляться до євреїв й навмисне перекручують російську мову, витинаючи єврейську вимову або якісь негативні риси. Сталін любив це робити, і виходило у нього типово»¹⁶.

Він був, за оцінкою М. С. Хрущова, «схильний до цього мерзенного недоліку, який має назву антисемітизму... Відбулась розправа з Міхоєлсом, найбільшим артистом єврейського театру, людиною великої культури. Його по-звірячому вбили таємно, а потім нагородили його вбивць

* Ось що згадував про це М. С. Хрущов: «...Сталін викликав мене: «Ви знайомі з сценарієм?» — «Знайомий». (Йдеться про кіносценарій О. П. Довженка «Україна в огні». — (Ю. Ш.) Я розповів Сталіну, за яких обставин зміг з ним ознайомитись. Сталін вважав, що тут просто була з мого боку відмовка, й почав критикувати текст. Він так розносив Довженка, що я був вражений: адже Сталін раніше дуже добре ставився до цього автора, цінував і підтримував його...»

...Сталін не обмежився розбором і запропонував мені викликати ряд українських керівників, членів уряду і секретарів ЦК по пропаганді, окрім того, особисто Корнійчука, Бажана, Тичину і, здається, Рильського. Довженко теж був присутній. Сталін розніс Довженка у пух і прах. Закінчилось тим, що майбутнє Довженка як діяча мистецтва було буквально підвішено, загрожувало навіть дещо більше. Мені Сталін запропонував, щоб ми на оснєві цього «обміну думками» підготували резолюцію про неблагополучне становище на ідеологічному фронті України». (Мемуари Никити Сергєєвича Хрущєва // Вопросы истории. — 1991. — № 11. — С. 52—53).

¹⁴ Довженко О. П. Твори. — К., 1985. — Т. 5. — С. 190—191.

¹⁵ У 1948 р. журнал «Більшовик України» писав: «Приклад низькопоклонства й плазування перед буржуазною наукою показує група апологетів морганістської школи у нас на Україні, які разом з реакціонерами, мракобісами від науки тягнуть одну й ту саму ноту. Це насамперед можна сказати про таких біологів, як Поляков, Делоне, Гершензон, Гришко та інші...»

...Дехто з радянських біологів некритично сприйняв буржуазну генетику з властивою їй метафізикою і схоластикою і навіть проповідував її з кафедр ряду наших вузів. Знайшлися такі люди і серед українських генетиків, які пленталися в хвості зарубіжних метафізиків—морганістів і, більше того,—завзято виступали проти послідовників школи Мічуріна, зокрема проти продовжувача його вчення—новатора радянської біології академіка Т. Д. Лисєнка. (Алєтєв О. Проти низькопоклонства перед буржуазним Заходом // Більшовик України. — 1948. — № 11. — С. 55, 56).

¹⁶ Мемуари Никити Сергєєвича Хрущєва // Вопросы истории. — 1991. — № 11. — С. 56.

і з честю поховали їхню жертву... Гадаю, що прийде час, коли все це розкриється ширше й буде проведений глибокий аналіз того, як це сталося, для того, щоб надалі нічого схожого не могло повторитись»¹⁷.

Йдеться про С. М. Міхоелса, котрий, за офіційною версією, загинув у Мінську 13 січня 1948 р. разом з театральним критиком В. І. Голубовим-Потаповим.

У квітні 1953 р. те, що смерть С. М. Міхоелса сталась саме внаслідок вбивства, підтвердив ніхто інший, як Л. П. Берія. У листі на ім'я Г. М. Маленкова він поклав провину за це на колишнього міністра державної безпеки В. С. Абакумова, котрий після свого арешту визнав, що виконував пряму сталінську директиву. «Коли Міхоелса було ліквідовано, — свідчив він, — і про це доповіли Й. В. Сталіну, він високо оцінив цей захід й наказав нагородити орденами, що й зробили»¹⁸.

Після вбивства С. М. Міхоелса поступово почала розгортатись політична кампанія боротьби з так званими «безродними космополітами», яка по суті мала антиєврейський характер. Вона безпосередньо торкнулась України. Відомі літератори І. І. Стебун, Л. С. Санов, Є. Г. Адельгейм, А. І. Кацнельсон та інші були звинувачені в антипатріотизмі, в схиланні перед культурою Заходу, у замовчуванні зв'язків культури українського народу з культурою російського народу, в інших «гріхах». Статті проти них рясніли такими словами, як «безродні космополіти», «естетствуючі нікчемності», «низькопоклонники», «антипатріотичні торгаші» тощо. У березні 1949 р. з відома і санкції М. С. Хрущова відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів»¹⁹.

Слід погодитись з думкою Я. Л. Рапопорта про те, що «боротьба з космополітизмом не мала нічого спільного з теоретичною принциповою диференціацією двох понять: космополітизм і інтернаціоналізм... У боротьбу з космополітизмом з логічною послідовністю впліталась боротьба з «низькопоклонством» перед Заходом..., перед його наукою, загальною культурою, літературою, поезією, мистецтвом у його різноманітних формах, і природно, що переможцем в цій боротьбі була національна російська і радянська наука, культура, література і поезія, мистецтво. Від розбещуючого впливу Заходу радянські люди відгороджувались не тільки виховально-агітаційними заходами, а й системою обмежуючих заходів для ізоляції їх від західних спокус»²⁰.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. тривали репресії проти єврейських літераторів та митців, діяльність котрих була пов'язана з Україною. Зокрема, в цей час були піддані арештам і засуджені до різних строків позбавлення волі Г. І. Полянкер, М. Ю. Мижирицький, Н. М. Лур'є, І. Н. Кіппіс, А. Я. Каган, Н. І. Забара, І. Х. Друкер, А. Ш. Губерман, В. І. Гутянський, А. М. Велєдницький, Й. Ш. Бухбіндер, Х. А. Вайнерман, М. Е. Альтман та ін.²¹

Декому з названих та іншим діячам єврейської літератури та культури, зокрема, інкримінувались зв'язки з «Єврейським антифашистським комітетом» (ЄАК), який був створений ще в 1942 р. і головою якого призначили С. М. Міхоелса. ЄАК був заснований при Радінформбюро, котре очолював тоді С. А. Лозовський. Він же став відповідальним і за роботу ЄАК, котрий, як і Слов'янський комітет, був першою офіційно санкціонованою з часу Жовтневої революції

¹⁷ Там же. — С. 59.

¹⁸ Ордена за убийство // Аргументы и факты. — 1992. — № 19.

¹⁹ Докладніше про ідеологічні процеси на Україні у 40-х на початку 50-х рр. див.: Кожукало І. П. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х — на початку 50-х років: аналіз, уроки // Укр. іст. журн. — 1989. — № 2. — С. 14—25.

²⁰ Рапопорт Я. Л. На рубеже эпох. Дело врачей 1953 года. — М., 1988. — С. 23.

²¹ Названі літератори були реабілітовані ще в середині 50-х рр.

позакласовою громадською організацією, що будувала свою діяльність на чисто національній основі.

7 квітня 1942 р. ЄАК опублікував свою першу відозву до світового єврейства за 47 підписами. Це були підписи літераторів, акторів, лікарів та євреїв-військових.

24 травня на мітингу представників єврейського народу, що трансливався по радіо, було оголошено про збирання коштів на придбання 1 тисячі танків і 500 літаків для Червоної Армії. Комітет організував трансляцію передач мовою ідиш чотири рази на тиждень для євреїв США, Англії насамперед з метою інформування про фашистські звірства на окупованих німцями радянських землях.

Разом з тим, як точно свого часу писав Ю. Грачевський, «поступово (з позицій нібито крайньої військової необхідності) згори (мається на увазі сталінське керівництво.— Ю. Ш.) почали пропагувати думку про можливість використання пресловутої «всееврейської взаємодопомоги й взаємовиручки» у світовому масштабі»²².

Кампанія по збиранню грошей на комплектування танкового підрозділу дала результат: зібрали 3 млн. крб. У 1943 р. С. М. Міхоелс разом з письменником І. С. Фефером успішно здійснили поїздку до США, Канади і Великобританії з метою збирання пожертвувань для Радянської Армії.

У лютому 1943 р. на засіданні Антифашистського комітету була заслухана вражаюча доповідь С. М. Міхоелса про геноцид проти євреїв на окупованих територіях. Наводились також дані про активну участь євреїв у боротьбі з фашизмом. У цьому зв'язку І. Г. Еренбург засудив поширення в країні антисемітських настроїв, фальшиві твердження, начебто «євреїв ніхто не бачив на фронті». Він закликав довести до широкої радянської громадськості інформацію про участь євреїв у воєнних діях.

Значні зусилля доклав ЄАК і до того, щоб привернути увагу сталінського керівництва до становища, в якому перебували залишки єврейської людності на визволених від фашистів територіях. Зокрема, 18 травня 1944 р. С. М. Міхоелс надіслав листа заступникові Раднаркому СРСР В. М. Молотову, в якому зазначав: «Після пережитої вцілілими євреями катастрофи місцева влада не тільки не приділяє їм належної уваги, але подекуди грубо порушує радянську законність... Звертає на себе увагу і той факт, що одержувана Червоним Хрестом з різних країн допомога ... до нужденних євреїв рідко доходить»²³.

ЄАК планував видання «Чорної книги» про нацистські звірства і «Червоної книги» про збройну боротьбу євреїв проти окупантів. Але ці публікації фактично були пізніше заборонені до друку в СРСР. Літературну комісію по підготовці «Чорної книги», створену навесні 1944 р., очолив спочатку І. Г. Еренбург, а після його виходу з комісії на знак протесту проти того, що частина матеріалів книги було передано за кордон до їх публікації в СРСР,— В. С. Гроссман. Уривки з «Чорної книги» вийшли друком у 40-і рр. в США та в Румунії, а найбільш повний текст російською мовою у 80-і рр. в Ізраїлі²⁴.

Потрібний сталінському керівництву виключно як мобілізуючий і пропагандистський орган, ЄАК, однак, не хотів бути «кишеньковою» установою. Особи, котрі входили до комітету, вели активну і наполегливу роботу, в тому числі й по протидії антисемітизму в СРСР. Євреї-

²² Грачевский Ю. Второе преодоление // Ковчег.— Альманах еврейской культуры.— М.— Иерусалим, 1991.— Вып. 2.— С. 457.

²³ Цит за: Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення. 1941—1944 рр. // Укр. іст. журн.— 1992.— № 2.— С. 32.

²⁴ Жизнь и судьба // Лит. газета.— 1990.— № 20. Поза сумнівом, цю книгу варто надрукувати нині українською мовою. У вітчизняному літописі подій війни і фашистської окупації це буде один з вражаючих людських документів, оскільки книга побудована за свідченнями очевидців трагічних подій.

біженці, повертаючись у свої рідні оселі, відчували на собі той чи інший утиск і все частіше зверталися до Комітету за допомогою. І він клопотав за них перед органами влади.

Діяльність ЄАК очевидячки вступала в суперечність з відведеною йому роллю, зі сталінською стратегією на розгортання державного антисемітизму як одного із знарядь зміцнення тоталітарної системи.

12 жовтня 1946 р. Міністерство держбезпеки СРСР направило у ЦК ВКП(б) і Раду Міністрів СРСР записку «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». У ній говорилося, що комітет присвоює собі функції головного уповноваженого в справах єврейського народу і посередника між цим народом та партійно-урядовими органами. Підкреслювалось також, що ЄАК забуває про «класовий підхід», здійснює міжнародні контакти з буржуазними діями і організаціями на націоналістичній основі. Робився висновок, що діяльність комітету є політично шкідливою і нетерпимою, вносились пропозиції ліквідувати ЄАК²⁵.

26 березня 1948 р. МДБ СРСР надіслало до ЦК ВКП(б) та у Раду Міністрів СРСР ще одну записку «Про Єврейський антифашистський комітет». В ній зазначалось, що керівники ЄАК є активними націоналістами й здійснюють антирадянську націоналістичну роботу. Саме про це свідчили заарештовані ще наприкінці 1947 р. старший науковий співробітник Інституту економіки АН СРСР І. І. Гольдштейн та старший науковий співробітник Інституту світової літератури АН СРСР З. Г. Грінберг. Ці свідчення з них «вичавили», видобули протизаконними методами. Протоколи їх допитів В. С. Абакумов направив у ЦК ВКП(б)²⁶.

Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 20 листопада 1948 р. ЄАК, як такий, що є «центром антирадянської пропаганди», було ліквідовано²⁷.

У своїй книзі «Мое життя», згадуючи про закриття єврейських видань та культурних закладів, Голда Меїр, котра наприкінці 40-х рр. розпочала роботу в Москві як ізраїльський посланник, писала: «Що з того, що всі вони були вірними лінії партії? Надто великий інтерес до Ізраїлю та ізраїльтян виявило російське єврейство, щоб це могло сподобатися у Кремлі. Через п'ять місяців (йдеться про січень 1949 рр.— Ю. Ш.) в Росії не залишилось жодної єврейської організації і євреї прагнули не наближатись до нас більше»²⁸.

Зокрема, у 1950 р. було остаточно ліквідовано Кабінет єврейської історії та культури при Академії наук УРСР, який очолював член-кореспондент АН УРСР, мовознавець Е. Г. Співак. Його заарештували у

²⁵ «Єврейський антифашистський комітет» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 323.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.— С. 324. Встановлено, що безпосередню відповідальність за незаконні репресії осіб у «справі ЄАК» несе Г. М. Маленков. 13 січня 1949 р. він викликав до себе С. А. Лозовського і у присутності голови КПК при ЦК ВКП(б) М. Ф. Шкірятова домагався зізнань у «злочинах». З цією метою використовувався направлений Сталіну у лютому 1944 р. за підписом С. М. Міхоелса, Ш. Епштейна, І. С. Фефера і відредагований С. А. Лозовським лист з пропозицією створити на території Криму Єврейську радянську соціалістичну республіку. Її створення, як зазначалось в записці, «назавжди розв'язало б по-більшовицьки, в дусі ленінсько-сталінської національної політики проблему державно-правового становища єврейського народу і подальшого розвитку його вікової культури». (Лакомый полуостров // Родина.— 1991.— № 11—12.— С. 17).

Після бесіди Г. М. Маленков і Ф. М. Шкірятов склали на ім'я Сталіна записку з пропозицією вивести С. А. Лозовського з членів ЦК ВКП(б). Рішенням ЦК ВКП(б) від 18 січня 1949р. (опитом) С. А. Лозовського вивели з ЦК ВКП(б) і виключили з партії. 26 січня 1949 р. його заарештували. В січні були також заарештовані члени ЄАК Б. А. Шимелювич, Й. С. Юзефович, Л. М. Квітко, П. Д. Маркіш, Д. Р. Бергельсон, І. С. Ватенберг, Ч. С. Ватенберг-Островська, Е. І. Теумін. Раніше, в 1948 р., заарештували І. С. Фефера, В. Л. Зускіна, Д. Н. Гофштейна. Всього протягом 1948—1952 рр. у зв'язку із «справою ЄАК» було заарештовано 110 чол.

²⁸ Меир Г. Моя жизнь. Автобиография.— Иерусалим, 1989.— Кн. II.— С. 283.

січні 1949 р., пізніше арешту піддали завідуючого літературним відділом кабінету Х. Б. Лойцкера, М. І. Берегівського, М. Я. Майдинського, М. Ю. Мижерецького, А. М. Веледницького, Р. Я. Лернер та ін.

На допиті 25 червня 1949 р. Х. Б. Лойцкер на запитання слідчого «Чи варто наводити нові докази скоєних вами злочинів?» відповів: «Я бачу, що подальший спротив не має сенсу і говоритиму правду».

Трохи пізніше, у 1953 р., в заяві на ім'я Генерального прокурора СРСР Х. Б. Лойцкер виразно змалював «механіку» такого роду зізнань: «Сильним тиском слідчих Рюміна і Меркулова, погрозами, шантажем, позбавленням сну, а також побоями, знесиленого і доведеного до прострації нескінченними нічними допитами, змусили підписати якісь протоколи, що складались з одних вигадок».

Слідство у справі ЄАК тривало до квітня 1952 р. На перших допитах С. А. Лозовський, І. С. Фефер та інші заперечували всі висунуті проти них обвинувачення. Однак згодом всі, окрім Б. А. Шимеловича, визнали свою «провину», дали свідчення про власну шпигунську й антирадянську діяльність.

Характерно, що ще в ході судового розгляду справи ЄАК виникли сумніви у об'єктивності розслідування справи. Суд намагався повернути справу на додаткове слідство, однак на нього чинили тиск і врешті-решт вирок було винесено за наявними в справі матеріалами.

18 липня 1952 р. Військова колегія Верховного суду СРСР присудила до розстрілу 13 чоловік. 12 серпня усі засуджені були страчені²⁹.

Згадуючи про це, М. С. Хрущов зазначає: «Безумовно, така акція стала можливою тільки в результаті внутрішньої діяльності бацили антисемітизму, яка жила в мозку Сталіна»³⁰.

Для самого М. С. Хрущова останнім роком перебування на Україні став 1949 р. Як зазначав він в мемуарах, «Сталін зателефонував мені, щоб я приїхав в Москву... Обертаючись, скажу, що український народ ставився до мене добре. Я тепло згадую роки, які провів там. Це був дуже відповідальний період, але приємний тому, що приніс задоволення: швидко розвивались, зростали і сільське господарство, і промисловість республіки. Сталін неодноразово доручав мені робити доповіді на Україні, особливо з питань прогресу тваринництва, а потім віддавав ці доповіді друкувати в газеті «Правда», щоб й інші, за його словами, робили те ж саме, що ми робили на Україні. Втім, я далекий від того, щоб переоцінювати значення власної персони. Напружено працювала вся республіка»³¹.

1949 р. був роком 70-річного ювілею «вождя народів», до святкування якого Сталін вирішив повернути М. С. Хрущова у Москву. На думку останнього, це рішення викликане насамперед маніакальною підозрілістю Сталіна, котрий вважав, що починає визрівати черговий заколот проти нього у Москві та Ленінграді. «Ми, — сказав Сталін Хрущову, — хочемо, щоб Москва була опорою ЦК, тому вам корисніше працювати тут. Ви станете секретарем одразу МК і ЦК партії...» Раніше я вже узгодив з ним, що буду рекомендувати першим секретарем ЦК Мельникова. Сталін погодився, хоча і не знав його: довірився мені»³².

На грудневому (1949 р.) Пленумі ЦК КП(б)У М. С. Хрущов був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК Компартії України у

²⁹ В 1955 р. було проведено додаткову перевірку у справі ЄАК і вирок стосовно С. А. Лозовського та інших був відмінений. Реабілітовані й інші особи, котрі були піддані репресіям у зв'язку із цією справою.

Значно пізніше відбулася і своєрідна «реабілітація» Кабінету єврейської культури. У грудні 1991 р. він відроджений у вигляді відділу єврейської історії і культури у новоствореному Інституті національних відносин і політології Академії наук України.

³⁰ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.—1991.—№ 11.—С. 59.

³¹ Там же.—С. 43.

³² Там же.—С. 44.

зв'язку з обранням його секретарем Центрального Комітету ВКП(б) і першим секретарем Московського обкому партії. Партійну організацію України очолив Л. Г. Мельников.

Слід погодитись з думкою англійського видавця мемуарів М. С. Хрущова, вченого і дипломата Е. Кренкшоу про те, що приїзд у 1938 р. на Україну став для Хрущова своєрідним порятунком: «12 років він був далеко від Москви, від щоденної боротьби за пости, від інтриг, лестоців, брехні та фіскальства, що процвітали при Сталіні і знесилювали навіть здатних людей на зразок Маленкова». На думку Кренкшоу, саме на Україні «Хрущов був — настільки, наскільки це було можливо за Сталіна — сам собі господарем, тут він отримав можливість розвинути свої здібності й задатки, котрі у іншому разі були б неминуче і безнадійно перекручені ... Нарешті, Хрущов своїми ж очима побачив жахливі страждання, котрі змушений був переживати народ, а також побачив, як цей народ, попри усі свої страждання, встав проти німців ... Не було іншого такого партійного вождя, за винятком О. О. Кузнецова, який провів облогу Ленінграда і невдовзі після цього був розстріляний Сталіним, котрий би так довго, як Хрущов, на собі випробував й так ясно уявляв на своєму досвіді справжнє життя у Радянському Союзі при Сталіні. Я гадаю, що це й змінило Хрущова»³³.

Після Хрущова

Згадуючи про обрання Л. Г. Мельникова першим секретарем ЦК КП(б)У, В. Голуб зазначає: «Ставши на чолі ЦК КП(б)У, а отже і всієї влади в Україні, Л. Мельников першим ділом зробив поїздку по Західній Україні. Протягом першої половини січня 1950 року в супроводі Д. Мануїльського, І. Сеніна та І. Назаренка він об'їздив всі обкоми Західної України і в кількох місцях провів чистку партійного апарату. В своїх доповідях на пленумах обкомів він гостро критикував низький рівень пропаганди серед населення, поганий стан ідеологічної роботи серед інтелігенції та у вищих школах, вимагав зміцнити колгоспи»³⁴.

Основні завдання і принципи колгоспного руху в нових республіках і областях Союзу РСР були визначені в постанові ЦК ВКП(б) (травень 1947 р.) «Про колгоспне будівництво у Литовській, Латвійській і Естонській РСР». Цей документ застерігав від зайвої поспішності, відзначав необхідність створювати колгоспи на основі повної добровільності, залучати в першу чергу сільську бідноту. На цьому не раз наголошувалось і в рішеннях ЦК КП(б)У і уряду УРСР, у виступах керівників. Проте на практиці застосовувались апробовані ще в 20—30-ті рр. натискні методи колективізації.

Основна маса селян була охоплена колективними господарствами у 1948—1949 рр. Якщо на початку 1946 р. у західних областях України нараховувалося 158 колгоспів, на початку 1948 р. — 1762, то на 1 листопада 1949 р. тут було створено 6098 колгоспів. На початок 50-х рр. у західних областях України в основному була завершена суцільна колективізація сільського господарства³⁵.

Архіви зберегли лист до Сталіна, підписаний Л. Г. Мельниковим і Д. С. Коротченком. Процитуємо уривок з цього листа: «За повоєнний час у західних, Чернівецькій та Закарпатській областях Української РСР організовано 206 МТС з наявністю в них 7556 тракторів, є складні сільськогосподарські машини, направлені кадри сільськогосподарських спеціалістів, колгоспам, селянам-біднякам і середнякам надавалась державою велика допомога...

³³ Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов на Україні. — С. 45—46.

³⁴ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У. — С. 97.

³⁵ Кожукало І. П., Шаповал Ю. І. У ті важкі повоєнні роки... // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 145.

Серед 152 тис. селянських господарств, що залишились поза колгоспами, є частина куркульських господарств, яка ... завдає шкоди колгоспам у їх організаційно-господарському зміцненні.

З метою забезпечення найбільш сприятливих умов для соціалістичної перебудови сільського господарства і зміцнення колгоспів Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівенської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької та Закарпатської областей Української РСР просимо Вас, товариш Сталін:

1. Дозволити здійснити виселення частини куркулів із західних, Чернівецької та Закарпатської областей в кількості 1200 господарств за межі Української РСР з конфіскацією майна, яке їм належить.

2. Конфісковане майно куркульських господарств... передати колгоспам безплатно з зарахуванням у неподільні фонди колгоспів.

3. Продовольче зерно, зернофураж та олійні культури передати державі.

4. Дати вказівку Міністру державної безпеки Союзу РСР про практичне здійснення виселення вказаних куркульських господарств у вересні 1950 року і працевлаштувати їх у ліспромгоспах Міністерства лісної і паперової промисловості Союзу РСР у районах східного Сибіру...»³⁶.

Останнім часом з'явилися публікації, присвячені діяльності Л. Г. Мельникова³⁷, хоча об'єктивну, засновану на всій сукупності фактів оцінку цієї діяльності ще належить, на нашу думку, дати.

Типовий апаратник, Л. Г. Мельников з 1938 р. по 1949 р. пройшов шлях від зав. відділом обкому до першого секретаря ЦК КП(б)У. У липні 1947 р. його обрали секретарем ЦК і одночасно він очолював Управління по перевірці партійних органів ЦК КП(б)У. Він звик виконувати накази, особливо уважно стежачи за політичними імпульсами, що надходили з центру. Не випадково при ньому продовжилась практика прийняття постанов з ідеологічних питань, що несли на собі прямий відбиток постанов ЦК ВКП(б) та директивних редакційних статей газети «Правда». Так були прийняті постанови Політбюро ЦК КП(б)У «Про журнал «Дніпро» (11 лютого 1950 р.), «Про підсумки VI Пленуму правління Спілки радянських письменників України» (14 серпня 1951 р.), «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» (постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 24 листопада 1951 р.), «Про видавництво Спілки радянських письменників України «Радянський письменник» (27 листопада 1951 р.).

2 липня 1951 р., невдовзі після другої декади української літератури і мистецтва, що пройшла у Москві, у газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі». У статті було піддано необгрунтованій і різкій критиці вірш В. Сосюри «Любів Україну», надрукований в російському перекладі в п'ятому номері журналу «Звезда». У статті, зокрема, зазначалося: «Постає питання: про яку Україну йде мова, яку Україну оспівує В. Сосюра? Чи ту Україну оспівує він, яка віками стогнала під експлуататорським ярмом, сум і гіркота якої вилились у гнівних рядках Тараса Шевченка? Чи у вірші В. Сосюри мова йде про нову, квітучу Радянську Україну, створену волею нашого народу, керованого партією більшовиків?

Досить ознайомитись із віршем В. Сосюри, щоб не залишилося сумнівів, що, всупереч життєвій правді, він оспівує якусь одвічну Україну, Україну «взагалі...»³⁸.

При цьому відзначалось, що «під такою творчістю підпишеться

³⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 73, арк. 53—54.

³⁷ Ко жу к а л о І. П. Л. Г. Мельников: у ті важкі післявоєнні роки // Маршрутами історії— К., 1990.— С. 540—554; Мельников Леонід Георгійович // Комуністична партія України: з'їзди і конференції— К., 1991.— С. 429—435.

³⁸ Проти ідеологічних перекирвань в літературі // Більшовик України.— 1951.— № 7.— С. 2.

будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору, скажімо, Петлюра, Бандера та ін.»³⁹.

У статті також однозначно констатувалось: «Вказані факти свідчать про серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні. ЦК КП(б)У, як видно, слабо займається ідеологічними питаннями...

Треба визнати, що ідейно-виховна робота з інтелігенцією на Україні поставлена слабо. В середовищі українських письменників недостатньо розвинена критика і самокритика, мають місце факти замазування помилок, взаємного вихваляння. Природно, що в такій обстановці вірш В. Сосюри не тільки не знайшов критичної оцінки, але беззастережно захвалювався. Серед інших вірш В. Сосюри «Любіть Україну» особливо захвалював поет Максим Рильський...»⁴⁰.

Таким чином сигнал до чергової політико-ідеологічної кампанії було дано. Слід також зауважити, що «Правда» піддала критиці і лібретто опери «Богдан Хмельницький», яке написали О. Є. Корнійчук та В. Л. Василевська. У зв'язку з цим В. Голуб зауважує, що «російським шовіністам навіть український советський патріотизм В. Сосюри видався нестерпним, а лібретто О. Корнійчука — замало плазуючим перед Росією і її царем та боярами»⁴¹.

20—24 листопада 1951 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який обговорив доповідь Л. Г. Мельникова. Серед інших виступив і О. Є. Корнійчук, котрий, зокрема, сказав: «Редакційна стаття «Правди» гостро критикувала буржуазно-націоналістичні зриви у творчості Сосюри, його вірш «Любіть Україну», вірш, в якому Сосюра перекутив нашу дійсність. Сосюра написав націоналістичний вірш, в ньому немає Радянської України»⁴².

Секретар ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко зазначав, що «стаття газети «Правда», як вказував тов. Мельников у своїй доповіді, безумовно відіграла величезну роль в мобілізації партійних органів і всіх партійних організацій на усунення серйозних недоліків і помилок, які мають місце у нас на Україні в області ідеологічної роботи»⁴³.

Постанову Пленуму, яка мала назву «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України», можна вважати свого роду підсумковим ідеологічним документом Компартії України сталінської доби. «Товариш Сталін,— говорилося, зокрема, у постанові,— вчить, що сутність націоналізму полягає у прагненні відокремитися і замкнутися у рамках своєї національної шкарлупи, у прагненні не бачити того, що зближує та з'єднує трудящі маси національностей СРСР, і бачити лише те, що може їх віддалити одне від одного, вказує, що найменший прояв націоналізму є відходом від ленінського інтернаціоналізму і послаблює єдність народів СРСР, грає на руку ворогам нашої країни, що пережитки капіталізму у свідомості людей більш живучі у області національного питання, ніж у будь-якій іншій області, бо мають змогу добре маскуватися у національному костюмі (підкресл. Ю. Ш.).

Партійні організації не завжди послідовно проводили у життя ці найважливіші вказівки. Деякі партійні організації послабили політичну пильність, забуваючи про те, що без рішучої, нещадної боротьби проти усіх проявів українського буржуазного націоналізму не можна досягти успіху у справі виховання трудящих у дусі комунізму, ленінсько-сталінської дружби народів, животворного радянського патріотизму. Вірш В. Сосюри «Любіть Україну» називався у постанові «націоналістичним», «шкідливим твором».

І хоча тому, хто уважно прочитав вірш «Любіть Україну», написаний у 1944 р., довелося б докласти величезних зусиль, щоб побачити у ньому «націоналізм» чи «шкоду», у редакційних і авторських статтях у пресі, на численних зборах літераторів і митців гнівно «таврувалися» саме ці «вади» твору В. Сосюри⁴⁴.

(Далі буде)

³⁹ Там же.— С. 3. ⁴⁰ Там же.— С. 4.

⁴¹ Голуб В. Конспективний нарис історії КП(б)У.— С. 98.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 968, арк. 142.

⁴³ Там же, арк. 242.

⁴⁴ Докладніше див.: Коваль В. Любіть! Суд над одним віршем Володимира Сосюри // Літературна Україна.— 1989.— № 9.